

Zygmunt Wiatrowski

EDUKACJA I PRACA W KONSTELACJI WSPÓŁCZESNEGO ROZWOJU SPOŁECZNO-GOSPODARCZEGO

Streszczenie

Jeśli w punkcie wyjścia w toku naszych rozważań odwołamy się do wiekowej myśli przewodniej, iż „cała nasza wiedza o rzeczywistości mieści się w pojęciach”, to w następstwie, dla rozwinięcia tematu, nieodzowne staje się przywołanie takich uniwersalnych kategorii pojęciowych, jak: człowiek, rozwój, świadomość, wolność, podmiotowość, odpowiedzialność, system wartości, wychowanie, edukacja, opieka, kwalifikacje i kompetencje, praca, mobilność, kreatywność oraz kariera zawodowa i życiowa.

Przedstawiony katalog pojęć uniwersalnych charakteryzuje się nade wszystko tym, iż stanowią one podstawę różnych dziedzin wiedzy naukowej a także zróżnicowanego działania człowieka. Nas interesuje najbardziej rozległy kontekst działaniowy, związany nade wszystko z rozwojem zawodowym pracowników oraz z ich karierą zawodową. W tym sensie wyszczególnione wyżej kategorie pojęciowe wyznaczają swoisty rdzeń treściowy naszej refleksji Kongresowej. A jeśli tak, to strukturę wykładu wprowadzającego w stopniu wystarczająco uzasadnionym stanowić mogą następujące problemy i przypisane im tezy.

- 1) Analizy pojęciowe i ich logika – w kontekście tematu opracowania.
- 2) Edukacja i praca w kontekstach – teoretycznym, prakseologicznym i powinnościowym.
- 3) Człowiek – Obywatel – Pracownik – ideałem naszych czasów.
- 4) Refleksja uogólniająca – człowiek wiedzy i pracy oraz odpowiedzialności i spolegliwości społecznej.

EDUCATION AND WORK OF CONTEMPORARY SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT

Abstract

If we refer to age the spirit that „all our knowledge of reality is a conceptual”, are at the starting point in the course of our discussion, in consequence, for the development of the subject, it becomes essential to recall the universal conceptual categories such as: the man, the development of consciousness, freedom, subjectivity, responsibility, system of values, upbringing, education, health, skills and competencies, work, mobility, creativity and career and life.

Illustrated catalog of universal concepts is characterized above all by the fact that they are based on different fields of scientific knowledge and the diverse human activities.

We are interested in the most extensive behavioral context, associated above all with the professional development of employees and their career. In this sense, the conceptual categories listed above determine the specific content core of our Congress reflection. And if so, therefore, the structure of the introductory lecture to the extent reasonably enough can be attributed to the following problems and their thesis:

- 1) Analysis of conceptual and logical – in the context of the study theme.

- 2) Education and work contexts – theoretical and praxeological and duty.
- 3) The man – National – Employee – the ideal of our time.
- 4) Reflection generalizing – a man of knowledge, work and social responsibility and social trustworthiness.

Analizy pojęciowe i ich logika – w kontekście tematu opracowania

Wyszczególnione we „wprowadzeniu” słowa i odpowiadające im pojęcia – tzw. kluczowe dla interesującej nas konstelacji problemowej – już w podanej kolejności wyznaczają wielce rozległy obszar możliwej penetracji naukowej, a tym bardziej prakseologicznej. Aby w toku rozważań i analiz trzymać się tematu, tj. istoty rzeczy – spróbujmy ustalić odpowiednią dla nich siatkę logiczną, chociażby w celu wyraźniejszego zaznaczenia przeróżnych zależności i powiązań występujących między nimi. Skonkretyzowana propozycja w danym zakresie przyjąć może następującą postać (obraz ikonosferyczny):

| ↑ | Układ społeczno-gospodarczy i profesjonalny — będący najważniejszym obszarem aktywności człowieka — jako punkt dojścia | B. | |
|---|--|----|--|
| Rozwojowy kierunek i układ wpływów oraz efektów | 7. | 1. | |
| | 6. | 2. | |
| | 5. | 3. | |
| | 4. | 4. | |
| | Układ edukacyjny — jako warunek stawiania się — rzutuujący w znacznym stopniu na prawidłowy rozwój całonocny oraz na stan kwalifikacji i kompetencji | | |
| | 3. | 5. | |
| | 2. | 6. | |
| | 1. | 7. | |
| A. | Układ rozwojowy — w kontekście dorastania, dorosłości oraz aktywności rodzinnej, zawodowej i społecznej — jako punkt wyjścia i kierunek rozwoju osobowego | ↓ | |

Uwaga: sposób odczytywania kolejnych wyznaczników:

– w kierunku rozwojowym – A1, A2 itd.

– w kierunku utrwalającym – B1, B2 itd.

Rys. 1. Obraz ikonosferyczny rozwoju człowieka w kontekście dorastania, edukacji, pracy i kariery zawodowej [autor: Z. Wiatrowski, Ciechocinek 2013 r.]¹

¹ Ogólne rozumienie obrazu ikonosferycznego – patrz Z. Wiatrowski, *Współczesny obraz działań i wpływów pedagogicznych oraz edukacyjnych szczególnie znaczących i pożądaných*, [w:] *Pedagogika wobec ikonosfery*, pod red. ks. M. Włosińskiego, WSHE, Włocławek 2013.

Odczytów i interpretacji zapisów skupionych na powyższym „obrazie” (schemacie) może być wiele. W wersji autora „obrazu” najbardziej zrozumiały i nadający się do upowszechnienia stać się może następujący odczyt:

– W wyróżnionych dwóch kierunkach i układach wpływów oraz efektów – rozwojowym (A) i utrwalającym (B) – powtarzalne są te same wyznaczniki, których numeracja od A1 do A7 w kierunku rozwojowym i od B1 do B7 w kierunku utrwalającym zależna jest od bliskości punktu wyjścia (A) lub punktu dojścia (B).

– Oznacza to, że każdemu z siedmiu wyznaczników skupiających określone pojęcia przypisane są po dwie funkcje – tj. rozwojowa i utrwalająca (oraz stanowiąca).

– Takie podejście do poszczególnych pojęć, powiązanych z kolejnymi wyznacznikami rozwoju oraz utrwalania stanu rzeczy, uzasadnia w stopniu wystarczającym zaakcentowaną logikę pojęciową, a zarazem lepiej określa rangę systemu pojęciowego w danym obszarze wiedzy naukowej.

– Powyższe stwierdzenie potwierdza jeszcze raz, iż w interesującym nas obszarze problemowym pedagogiki pracy i innych nauk o pracy, a także w obszarach ściśle powiązanych z pedagogiką pracy, szczególnie w prakseologii i w profesjologii, także w ergonomii, podstawowy układ pojęciowy jest wystarczająco dobrze zdefiniowany oraz jednoznaczny.

– Może dlatego pedagodzy pracy i inni specjaliści z licznych już nauk o pracy na ogół rozumieją się dobrze, a tym bardziej dobrze i skutecznie współpracują ze sobą.

Edukacja i praca w kontekstach – teoretycznym, prakseologicznym i powinnościowym

W kręgach profesjonalnych edukacji przypisuje się ostatnio najczęściej rolę i moc wpływu na stany kwalifikacji i kompetencji zawodowych pracowników, a tym bardziej menedżerów i przedsiębiorców. W następstwie takich opinii i nastawień związanych z edukacją, szczególnie dalszą („Weiterbildung”), odnoszoną do bezrobotnych, ubiegających się o pozyskanie pracy, ale także do odpowiednich grup menadżerów, wiążących swoją karierę zawodową z celowym działaniem edukacyjnym – wytwarza się silne przekonanie o wyjątkowej mocy edukacji. Przypuszczalnie chodzi tu głównie o edukację dalszą oraz o edukację przez B. Suchodolskiego określaną jako instrumentalną². Poważną w tych zakresach rolę odgrywają też odpowiednie projekty unijne działań edukacyjnych, które często – niestety – na skutek nad-

² Patrz: Z. Wiatrowski, *Podstawy pedagogiki pracy*, wyd. IV, Bydgoszcz 2005 oraz B. Suchodolski, *Edukacja permanentna – rozdroża i nadzieje*, Warszawa 2003.

używania założeń i nastawień Unii Europejskiej sprowadzane są do sytuacyjnych pozorów i nadużyć.

W rzeczywistości edukacji ściśle związanej z pracą zawodową przypisać można i poważne plusy, i często dające o sobie znać minusy, chociaż na szczęście te pierwsze (dodatnie) efekty wyraźnie dominują. A ponieważ efekty pozytywne instrumentalnych działań edukacyjnych są zazwyczaj dokumentowane i opisywane w literaturze oraz w materiałach sprawozdawczych, stąd w oparciu na takim głównie udokumentowaniu formułuje się ogólne oceny i prawidłowości, m.in. dotyczące wiodącej roli edukacji ustawicznej w okresie aktywności zawodowej. Przypuszczalnie tą drogą sformułowano tezę o powinnościach edukacyjnych naszych czasów. Przypomnijmy w tym miejscu, że wcześniej – pod wpływem psychologii, wyróżniano trzy główne grupy powinności człowieka dorosłego – rodzinne, zawodowe i społeczne. Dzisiaj wymienia się pięć podstawowych grup. Są to powinności: ogólnoludzkie, rodzinne, zawodowe, społeczne i edukacyjne³.

Można przyjąć, że dokonana, na początku XXI w. aktualizacja określeń i stanu wiedzy dotyczącej powinności ludzi dorosłych, w tym szczególnie powinności zawodowych oraz powinności edukacyjnych, przyczyniła się m.in. do znacznego osłabienia „propagandy” obumierania pracy i jej odrywania od człowieka. Niestety, w to jednak miejsce niektórzy „wizjonerzy” Zachodu zaczęli upowszechniać także wątpliwą tezę, że „teoria wartości pracy ludzkiej została zastąpiona przez teorię wartości wiedzy, a tym bardziej, że wiedza, a nie praca jest źródłem bogactwa”⁴.

Ta ostatnia wersja pomniejszania roli pracy w życiu człowieka ma związek z upowszechnianiem idei „społeczeństwa wiedzy” (zamiast „społeczeństwa wiedzy i pracy” – przyp. Z.W).

Z dokonanych w tej części rozważań, przypomnień i przeglądu wynika, że analizowana relacja – „edukacja i praca” od dłuższego już czasu wywołuje nieustannie określony dyskurs, a nawet poważne spory. Dano temu wyraz już kilka razy, a szczególnie:

– podczas konferencji naukowej pod hasłem: „Edukacja wobec rynku pracy – realia – możliwości – perspektywy” – zorganizowanej przez prof. Ryszarda Gerlacha w 2003 r. w Ciechocinku (i w Bydgoszczy – AB),

³ Z. Wiatrowski, *Powinności i możliwości człowieka dorosłego w okresie aktywności zawodowej*. Wykład specjalny z andragogiki w WSHE we Włocławku (2003).

⁴ Z. Wiatrowski, *Nowe akcenty na studiach pedagogicznych*, „Zeszyty Naukowe WSHE”, t. XXXVI, *Nauki pedagogiczne*, Włocławek 2013; patrz także inne opracowania tegoż autora.

– podczas konferencji naukowej pod hasłem: „Nauki pedagogiczne w perspektywie społeczeństwa wiedzy i pracy” – zorganizowanej przez prof. Zygmunta Wiatrowskiego w 2010 r. w Ciechocinku (i we Włocławku – WSHE-WTN),

– podczas konferencji naukowej pod hasłem: „Edukacja – Praca – Rynek Pracy” – zorganizowanej w 2010 r. przez prof. Bogusława Pietrulewicza w Zielonej Górze (UZ).

W świetle przedstawionych okoliczności i działań urealnających wątpliwy stan rzeczy można stwierdzić, iż pedagodzy pracy, nie tylko uczestniczący aktywnie w tej szczególnie ważnej Konferencji Zielonogórskiej 2013 r., ale także liczni reprezentanci innych nauk o pracy, akceptują z pełnym przekonaniem dążność do usytuowania kategorii pojęciowych – edukacji i pracy – na możliwie wysokim piedestale (oczywiście o wymowie naukowej i gospodarczej zarazem). Jednak nie można tego powiedzieć o innych zbiorowościach ludzkich, nawet wysoko usytuowanych w strukturach nauki, oświaty i gospodarki narodowej. Oznacza to, że interesująca nas relacja pojęciowa, i problemowa w formule ogólnej „edukacja i praca” nadal pozostaje niedookreślona.

Człowiek – Obywatel – Pracownik – ideałem naszych czasów

Zaakcentowana przed chwilą potrzeba do określenia „edukacji” i „pracy” w rozleglejszym obszarze społecznym skłania do refleksji nad najbardziej pożądanym ideałem wychowania i pedagogicznego oddziaływania. W literaturze oraz w dokumentach oficjalnych z końca XX i początku XXI w. wyczytać można, że do szczególnie ważnych wyzwań w danym zakresie należą:

- wychowanie dla wolności, zakładające otwarcie na prawdę, ale także na możliwość wyboru i swobodnego bycia sobą;
- wychowanie dla odpowiedzialności uzewnętrzniającej się głównie w dziedzinie motywacji, w dziedzinie decyzji i w dziedzinie postępowania (działania);
- wychowanie dla godności i godnego bycia⁵.

Wyzwania powyższe konkretyzuje Zygmunt Wiatrowski w *Podstawach pedagogiki pracy*, wyróżniając dwie podstawowe grupy zadań edukacji ogólnej i zawodowej – pięciozadaniową grupę w sferze kierunkowej i wielozadaniową grupę w sferze instrumentalnej⁶.

Z kolei Zbigniew Kwieciński ustalił bardziej ogólną formułę zadań edukacji w nowej rzeczywistości społeczno-gospodarczej Polski pisząc: „Współczesność nieustannego kryzysu wymusza typ człowieka, który może sprostać trudnym okolicznościom i zadaniom. Człowie-

⁵ Patrz: ustawy o wychowaniu i edukacji z lat 1991 i 1999.

⁶ Z. Wiatrowski, *Podstawy pedagogiki pracy*, wyd. 4, Bydgoszcz 2005, s. 268-269.

ka pełnomocnego – o ukształtowanych kompetencjach do formułowania i rozwiązywania nowych, trudnych zadań, mądrego, odpowiedzialnego, współczującego i zdolnego do solidarnego współdziałania, umiejącego krytycznie wybierać z wielorakich i migotliwych ofert kulturalnych i osądzać je według uniwersalnych wartości i zasad”⁷.

W Unii Europejskiej już od lat siedemdziesiątych XX w. zaczęto upowszechniać dążenie do tworzenia i osiągnięcia europejskiego wymiaru edukacji.

Podczas Konferencji Bydgoskiej pod hasłem: „Szkoła i nauczyciel a integracja Europy” – Wiktor Rabczuk z IBE wykazał, że „przez europejski wymiar edukacji rozumieć można potrzebę wzmocnienia u młodzieży poczucia tożsamości europejskiej, ułatwienie zrozumienia wartości cywilizacji europejskiej i podstaw na jakich obywatele WE zamierzają oprzeć swój rozwój, a mianowicie postrzeganie zasad demokracji, poszanowanie praw człowieka, lecz również tolerancja i solidarność, które są rezultatem pełniejszej wiedzy o «innych»”⁸.

W pierwszej dekadzie XXI w. Unia Europejska wypracowała i zaczęła upowszechniać nowe podejście do uprawiania edukacji z myślą o przygotowaniu na różnych jej poziomach do działalności zawodowej w warunkach wolnorynkowych. **Chodzi w szczególności o Europejskie Ramy Kwalifikacji** (dla których w kontaktach naukowych Zygmunt Wiatrowski podczas konferencji z okazji 40-lecia pedagogiki pracy – w Ośrodku koło Radomia we wrześniu 2012 r. – zaproponował naukowo uzasadnioną nazwę „Ramy kwalifikacji i kompetencji zawodowych”⁹).

Zaakcentowane w owych „Ramach” deskryptory – wiedza, umiejętności i kompetencje – niosą ze sobą nadzieję na wyższą jakość kształcenia, szczególnie w szkołach wyższych. Stąd związane z nimi efekty kształcenia stanowić mogą swoisty przełom w traktowaniu studiów wyższych – i przez nauczycieli, i przez studentów różnych kierunków studiów. Po prostu – dobre przygotowanie, rzetelne realizowanie zadań studyjnych oraz nieustanne tworzenie warunków dla bycia podmiotowego i refleksyjnego ludzi uczących się, to wprost dominujące wyznaczniki oczekiwanych działań akademickich także z myślą o nowej rzeczywistości gospodarczej.

Z punktu widzenia interesujących nas nauk o pracy można przyjąć, że najnowsze tendencje Unii Europejskiej w kontekście relacji „edukacja – praca” stosunkowo dobrze oddają wcze-

⁷ Z. Kwieciński, *Edukacja wobec nadziei i zagrożeń współczesności*, [w:] *Humanistyka przełomu wieków*, pod red. J. Kozielskiego, Warszawa 1999, s. 51.

⁸ W. Rabczuk, *Promocja europeizmu w szkolnictwie krajów Wspólnoty Europejskiej*, [w:] *Szkoła i nauczyciel a integracja Europy*, WSP, Bydgoszcz 1993, s. 112. [pierwsza konferencja naukowa zorganizowana w nowej rzeczywistości w Polsce – przez Z. Wiatrowskiego – 1992].

⁹ Z. Wiatrowski, *Problem kwalifikacji i kompetencji w kontekście europejskich ram kwalifikacji*, „*Studia Pedagogiczne*”, z. LXV, red. nauk. S.M. Kwiatkowski, Warszawa 2012, s. 175-183.

śniej zgłoszony przez twórców pedagogiki pracy ideał, któremu nadano brzmienie: „Człowiek – Obywatel – Pracownik”¹⁰.

W uzasadnieniu i możliwości, i potrzeby urzeczywistniania takiego właśnie ideału wychowania Autor (niżej zaakcentowany) przed ponad 20. laty napisał: „Z filozoficznego punktu widzenia w świecie współczesnym można mówić o trzech dopełniających układach odniesienia, mających zastosowanie w dyskusjach nad celami wychowania. Są to:

- układ wysoce ideowy, w którym człowieczeństwo znaczy najwięcej,
- układ społeczno-obywatelski, preferujący najwyżej kategorię światłego i wolnego obywatela,
- układ pragmatystyczny, zakładający nade wszystko wychowanie dobrego pracownika, wytwórcę wartości podstawowych, gwarantujących ludzką egzystencję i cywilizacyjnie uzasadniony rozwój”.

Z kolei w końcowej części cytowanego (w przypisie) opracowania Autor dodaje: „Mogę zatem zakończyć swoje rozważania stwierdzeniem, że nowoczesne oraz w sposób dopełniający traktowane wychowanie i człowieka, i obywatela i pracownika zarazem może i powinno stanowić realną płaszczyznę integracji europejskiej w dziedzinie interesującej nas edukacji. Założyć przy tym należy, że w tym dążeniu ważną do spełnienia rolę mają zarówno programy edukacyjne wspólnoty europejskiej (...) jak również celowe działania reprezentantów nauk pedagogicznych w różnych krajach Europy”¹¹.

Refleksja uogólniająca – człowiek wiedzy i pracy oraz odpowiedzialności i spolegliwości społecznej

Dyskusja nad ideałami wychowania, a tym bardziej nad „modelem współczesnego pracownika” przyjmować może wyjątkowo rozległe, a do tego wielce zróżnicowane wymiary. Bogaty stan opracowań literaturowych (ostatnio także internetowych), w obszarze nauk pedagogicznych oraz nauk o pracy jest tego dobrym potwierdzeniem. A mimo to – liczą się nade wszystko realia oraz propozycje społecznie odpowiedzialne.

W mojej koncepcji, nie tylko teoretycznej, do najbardziej realnych dziś wyznaczników dalszego pomyślnego rozwoju edukacyjnego, gospodarczego i cywilizacyjnego należą zaznaczone w tytule niniejszej części rozważań relacje problemowe o wymowie niemal strategicz-

¹⁰ Patrz: Z. Wiatrowski, *Wychowanie człowieka, obywatela i pracownika jako płaszczyzna integracji w dziedzinie edukacji europejskiej*, [w:] *Szkoła i nauczyciel...*, op. cit., s. 71-77.

¹¹ Ibidem, s. 71 i 76.

nej, tj. najbardziej podstawowe paradygmaty rozwoju – „wiedza i praca” oraz charakteryzująca człowieka „odpowiedzialność, mobilność i spolegliwość społeczna”.

Także i tym kategoriom pojęciowym poświęcono już wiele rozważań i dyskursów nasyconych pogłębioną refleksją nad stanem rzeczy.

Relacja pierwsza, traktująca w sposób dopełniający – wyrażona formułą „wiedza i praca” (oczywiście współcześnie rozumiane i traktowane) – stanowi uznaną przez realistów naszych czasów spójność nieodzowną i upoważnia do stosowania wzbogaconej formuły: „społeczeństwo wiedzy i pracy” – w miejsce modnej dziś jeszcze formuły „społeczeństwo wiedzy”.

Podczas konferencji ciechocińskiej w 2010 r. pod hasłem: „Nauki pedagogiczne w perspektywie społeczeństwa wiedzy i pracy” wykazano w stopniu wystarczająco przekonującym, iż nie można dziś mówić o dalszym rozwoju społeczno-gospodarczym i cywilizacyjnym bez odwołania się i do wiedzy, i do pracy (oczywiście współcześnie rozumianych i traktowanych). Szczególnie mocno tę wielce pożądaną prawidłowość podkreślili m.in. Augustyn Bańka i Zygmunt Wiatrowski stwierdzając co następuje¹²:

Z.W.: „Wiedza i praca stają się «dziś», a tym bardziej stawać się będą «jutro» dominującymi wyznacznikami rozwoju cywilizacyjnego, w tym nade wszystko rozwoju człowieka i jego społeczeństwa” (s. 57).

Z dodaniem: Oczywiście – w punkcie wyjścia liczy się społeczeństwo pracy, bowiem dopiero w takiej sytuacji wiedza może mieć wpływ na uwspółcześnianie dalszej pracy człowieka. W szczególności ów wpływ urzeczywistniany jest w dwóch podstawowych zakresach:

- następuje wzrost roli i znaczenia wiedzy w organizowaniu i wykonywaniu pracy,
- powstaje wiele nowych stanowisk pracy w ramach sektora wiedzy (s. 57-58).

A.B.: „W przypadku pedagogiki pracy najważniejszym wyzwaniem, jakie stwarza praca i organizacja w gospodarce i społeczeństwie wiedzy, jest pytanie o to, jak powinny zmieniać się systemy edukacji, aby były w stanie przygotować nowe pokolenia do nowych wyzwań i potrzeb całkowicie nowego rynku pracy” (s. 91).

W celu przeprowadzenia odpowiedniej, najbardziej dostosowanej do nowej sytuacji gospodarczej interpretacji relacji drugiej (zaakcentowanej w tytule), a zatem dotyczącej odpowiedzialności i spolegliwości społecznej, odwołajmy się jeszcze raz do dalszej wypowiedzi Augustyna Bańki z cytowanego dzieła¹³.

¹² Patrz: zbiór pokonferencyjny pod tytułem jak wyżej, wydany w 2010 r. (w dwóch tomach) przez WSHE i WIN we Włocławku – pod red. nauk. Z. Wiatrowskiego i innych współredaktorów.

¹³ A. Bańka, *Nowy wymiar pracy i organizacji w społeczeństwie wiedzy. Wyzwania dla psychologii i pedagogiki*, [w:] *Nauki pedagogiczne w perspektywie...*, op. cit., s. 91.

Oto kolejna myśl przewodnia: „Tradycyjny wymiar pracy i organizacji opierał się na konkurencji, indywidualizmie i ścisłej specjalizacji pracy. W gospodarce opartej na wiedzy większego znaczenia nabiera nie indywidualna wiedza, ale wiedza wypracowywana i dzielona zespołowo. Umiejętność kooperacji i partycypacji musi się opierać na motywacji do współdziałania. Kompetencje kooperacyjne ludzi, stanowiące miernik wartości organizacji, wymagają umiejętności kształtowania przez systemy edukacyjne kompetencji partycypacyjnych od najwcześniejszych lat życia jednostek” (s. 91).

Przypuszczalnie można przyjąć, że ponowne zaakcentowanie tak jednoznacznego i realnego wyzwania zwalnia mnie z dalszej interpretacji formuły uogólniającej, oddającej społeczną istotę nowej odpowiedzialności i spolegliwości społecznej; tym bardziej, że i w danym zakresie wiedza prezentowana w literaturze jest także wyjątkowo bogata. Wystarczy zatem poddać się własnej refleksji w przedstawianym – tytułem wprowadzenia – obszarze problemowym.

Literatura (cytowana i wykorzystana)

- Bańka A., *Nowy wymiar pracy i organizacji w społeczeństwie wiedzy. Wyzwania dla psychologii i pedagogiki*, [w:] *Nauki pedagogiczne w perspektywie społeczeństwa wiedzy i pracy*, t. 1, pod red. Z. Wiatrowskiego i I. Pyrzyka, WTN-WSHE, Włocławek 2010.
- Kwieciński Z., *Edukacja wobec nadziei i zagrożeń współczesności*, [w:] *Humanistyka przelomu wieków*, pod red. J. Kozielskiego, Warszawa 1999.
- Nauki pedagogiczne w perspektywie społeczeństwa wiedzy i pracy*, pod red. Z. Wiatrowskiego (i innych współredaktorów), t. 1-2, WSHE i WTN, Włocławek 2010.
- Rabczuk W., *Promocja europeizmu w szkolnictwie krajów Wspólnoty Europejskiej*, [w:] *Szkola i nauczyciel a integracja Europy*, pod red. R. Gerlacha i E. Podoskiej-Filipowicz, WSP, Bydgoszcz 1993.
- Suchodolski B., *Edukacja permanentna – rozdroża i nadzieje*, Warszawa 2003.
- Wiatrowski Z., *Nowe akcenty na studiach pedagogicznych*, „Zeszyty Naukowe WSHE”, t. XXXVI, *Nauki Pedagogiczne*, WSHE, Włocławek 2013.
- Wiatrowski Z., *Podstawy pedagogiki pracy*, Wyd. 4, Bydgoszcz 2005.
- Wiatrowski Z., *Problem kwalifikacji i kompetencji w kontekście europejskich ram kwalifikacji*, „Studia Pedagogiczne”, z. LXV, red. nauk. S.M. Kwiatkowski, Warszawa 2012.
- Wiatrowski Z., *Współczesny obraz działań i wpływów pedagogicznych oraz edukacyjnych szczególnie znaczących i pożądaných*, [w:] *Pedagogika wobec ikonosfery*, pod red. ks. M. Włosińskiego, WSHE, Włocławek 2013.
- Wiatrowski Z., *Wychowanie człowieka, obywatela i pracownika jako płaszczyzna integracji w dziedzinie edukacji europejskiej*; [w:] *Szkola i nauczyciel a integracja Europy*, pod red. R. Gerlacha i E. Podoskiej-Filipowicz, WSP, Bydgoszcz 1993.